

EVOLUȚIA CONSOANELOR AFRICATE ÎN SUBDIALECTUL
MOLDOVENESC

Marian Antofi
Școala Generală nr. 22, Galați

The evolution of the affricate consonants in the Moldavian sub-dialect (Abstract)

As it is one of the most controversial sub-dialect of the Romanian language, the Moldavian sub-dialect becomes a linguistic document while the literary language has its roots into the Wallachian sub-dialect. Phonetically speaking, the evolution of the affricate consonants may point out this idea. An analysis of the most authorized opinions in this field is believed to re-contextualize some important phonological steps in the evolution of this sub-dialect.

Subdialectul moldovean este vorbit în regiunea istorică Moldova, care se întinde din nord, din zona Bucovinei, până în sud la râurile Milcov și Siret, din vest de la Carpații Orientali, cu unele zone de tranziție către graiurile Transilvaniei Centrale, până în est, la râul Nistru. Această unitate lingvistică este cea mai întinsă de pe teritoriul dacoromân.

Una dintre caracteristicile cele mai importante ale subdialectului moldovenesc este, potrivit *Tratatului de dialectologie românească*, trecerea africatelor *ĉ* și *ĝ* la fricativele *ș* și *ž*, prin pierderea elementului oclusiv: [șinși], [șireș]; [žéme]; [súze]. Mai mult, examinarea hărților ALR demonstrează că fenomenul e consecvent și unitar pe cea mai mare parte a teritoriului în care se vorbește subdialectul moldovean. În graiurile din nord-est și sud-vestul Moldovei se întâlnesc forme cu africatele nealterate (v. ALRM I, h. 33 [sprinceană], 51 [ceafă], 85 [picior], 8 [sânge], 32 [geană], 46 [gingie]). Hărțile atestă răspândirea accentuată a fenomenului pe teritoriul Basarabiei (v. ALM I, 2, h. 349 [cinci], 350 [arici], 351 [cerneală], 357 [ger], 358 [argint]).¹

Deși hărțile ALR au notat exemple numeroase, atestând africatele prepalatale nealterate, cea mai mare parte a teritoriului moldovenesc cunoaște procesul de fricatizare a africatelor, aceasta fiind o caracteristică importantă a graiurilor de tip moldovenesc. În acest sens, o autoritate în domeniu afirmă că „rostirea *ș* și *ž* în locul semioclusivelor *ĉ* și *ĝ* ar fi ultima particularitate pe care și-o pierde un moldovean atunci când suferă un puternic proces de «muntenizare» a graiului său, fie sub acțiunea graiurilor muntene, fie sub cea a limbii literare”² Fenomenul este semnalat, pentru

¹ *Tratat de dialectologie românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 213.

² Todoran, Romulus, *Contribuții de dialectologie română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 78.

prima oară, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când apare și se manifestă interesul pentru studiul graiurilor populare românești.³ În legătură cu acest fenomen, Ioan Nădejde face o precizare justă, afirmând: „Despre ce trebuie să spunem că la moldoveni are o rostire mai apropiată de ș decât la munteni, de aceea aceștia râd de moldoveni și pretind că zicem *așele, șine*. Cum că *ce* al nostru va fi semănând a *ș* este de crezut, dar pentru noi este foarte limpede deosebirea și unul care ar voi să se dea de moldovan și ar rosti pe *ce* al nostru ca *șe* n-ar amăgi pe nime, fiecare l-ar lua drept străin”.⁴

Pentru a stabili vechimea acestui fenomen în graiurile de tip moldovenesc merită amintite opiniile lui Emil Petrovici, potrivit cărora, în epoca migrației popoarelor, românii din nordul Dunării s-ar fi retras în zona muntoasă care înconjoară Transilvania, constituind patru sau cinci vetre. Aici ar fi stat multe veacuri, până prin secolul al XII-lea, când, după încetarea migrației popoarelor, s-ar fi revărsat și înlăuntrul și în afara Transilvaniei, populând teritoriile locuite de ei astăzi.⁵ Revizuindu-și părerile, Petrovici consideră, cu probabilitate, că diferențierile din dacoromână nu sunt mai vechi de secolul al XV-lea.⁶ Așadar, nici rostirea lui *ĉ* ca *š* și *ĝ* ca *ž*, în Moldova, nu poate fi anterioară acestui secol.

Texte din secolul al XVI-lea atestă forme cu africcatele nealterate alături de forme care prezintă fricatizarea africcatelor. Astfel: *arĝintul* (Galata, 1588, 4^r/1, 5, 8, 16, 9^r/18, 9^r/16, 10^r/4 etc.), *meĝeias* (Drăgușeni – Pildești, 1587, 11/16), dar și *arjintul* (Galata, 1588, 2^r/4-5, g^v/12), *Punjești* (Vaslui, 1558, D. Bogdan, Glosar, 192) etc.⁷

Întrucât în același document apar aceleași cuvinte, cu ambele forme, este limpede că în secolul al XVI-lea fenomenul de fricatizare a africcatelor prepalatate în Moldova abia se conturează. În sprijinul acestei afirmații vin și texte din secolele al XIV-lea și al XV-lea, în care africcatele apar nealterate: *Lučiuľ* (Suceava, 1409; Costăchescu, DM în Șt. I, 73), *Măčiuць* (1439, Costăchescu, DM în Șt. II, 52), *Pureče* (1491, Bogdan, DSM, E, 458)⁸ etc.

³ Ibidem, p. 79.

⁴ Nădejde, Ioan, *Despre dialectul moldovenesc*, în “Contemporanul”, III, 1884, nr. 22, p. 872-873, apud Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 79.

⁵ V. Petrovici, Emil, *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenene rumänischen Mundarten*, București, 1943, p. 309-317, apud Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 82.

⁶ Petrovici, Emil, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 16.

⁷ Gheție, Ion, Mareș, Alexandru, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1974, p. 197.

⁸ Ibid., p. 191.

Făcând referire la documentele prezentate, Ion Gheție și Alexandru Mares consideră că fricativizarea africatelor prepalatale *ĉ* și *ĝ* ar fi avut loc în graiurile moldovenești în secolul al XVI-lea. Astfel, în această perioadă, Moldova este singura regiune unde apare notat un *u* (*ŝ*) în locul unui *u* (*ĉ*).

În ceea ce-l privește, Romulus Todoran este mai prudent, considerând că nu se poate data cu precizie acest fenomen, dar că el există cu siguranță la începutul secolului al XVIII-lea. Prezentând numeroase exemple extrase din lucrarea lui Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, Todoran⁹ certifică păstrarea lui *ĉ* nealterat începând cu secolul al XV-lea și până în secolul al XVII-lea; *Vâlția*: 1407, 1415, 1433, 1437 (Gl. 28), *Bučiumeni*: 1424, 1439, 1490 (Gl. 134), *Stângač*: 1426 (Gl. 201), *Greč*: 1490 (Gl. 164), *Urghičeni*: 1491 (Gl. 212), *Čupășcul*: 1641 (Gl. 145), *Čupășcul*: 1641 (Gl. 145), *Čurea*: 1642 (Gl. 145), ș. a.¹⁰

Excepția ar fi *ШЕПЕЛЕВЫХ СЕЛЮ*: 1431 (Gl. 241). După interpretarea lui M. Costăchescu, admisă de Damian P. Bogdan, semnificația celor două cuvinte ar fi „satul șepilor”, adică „satul cepelor”. Primul cuvânt – *ШЕПЕЛЕВЫХ* – ar fi pluralul articulat al lui *ceapă*, în rostirea moldovenească (cu *ĉ>ŝ*) și cu flexiunea slavă. Dacă interpretarea aceasta este justă, înseamnă că cel dintâi exemplu de care dispunem, pentru vechimea reducerii semiocclusivei *ĉ* la *ŝ*, în graiurile moldovenești, este din 1431. După părerea noastră, nu putem pune temei pe acest unic exemplu, de vreme ce în atâtea cazuri *ĉ* s-a păstrat în aceeași epocă și în epocile următoare, cum se poate observa din materialul citat. Suntem tentați, mai degrabă, să identificăm aici un cuvânt slav, rus *šepeljacyi*, ucr. *šepel’avyi*: *ШЕПЕЛЕВЫХ СЕЛЮ* – în acest caz, are semnificația de „satul cepelegilor (pelticilor)”.

Nici invocarea paralelismului cu *ĝ>ž*, nici grafia cu *Ж*, în Moldova, care nu redă o realitate fonetică, ci reproduce cu aproximație sunetul *ĝ*, pentru care a fost creată, abia în secolul al XV-lea, în scrierea chirilică din țările române, o slovă specială (*Љ*), nu susțin interpretarea lui M. Costăchescu și Damian P. Bogdan.¹¹

Pentru a-și argumenta opinia potrivit căreia fricativizarea în graiurile moldovenești apare înaintea secolului al XVIII-lea, Todoran¹² vine cu trei mărturii scrise:

„1. În cronica lui Ion Neculce, numele mai vechi al localității de astăzi *Isaccea* apare de șase ori cu *ci* (=ĉi) – *Oblucița* și de zece ori cu *și* (*ŝi*) – *Obușița*: Iată câteva

⁹ V. Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 82-83.

¹⁰ Lista cuprinde cuvinte românești (nume de persoane și toponime).

¹¹ V. pentru detalii, Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 83.

¹² Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 84 ș.u.

exemple, citate de autor după ediția Iorgu Iordan¹³: „numai ce s-au pornit împărăția, la Oblucițe sosind au găsit podul gata peste Dunăre și au trecut cu oștile sale” (p. 41); „au purces împărăția în gios, iar pe acel șlah ce au vinit, ș-au trecut Dunărea la Oblușița cu mult plen de robi și de duim” (p. 45) „, iar de primăvară au vinit împărăția pân'la Oblușița ș-au triimis pe Husăin-pașa cu oști la Hotin” (p. 46); „și au triimis de au dat știre viziriului, la Oblucița, că și el au scăpat cum au putut și vine la poala împărății” (p. 50).

2. În manuscrisul lui Gherman Filip, scris între anii 1721-1724, în Urmeniș, un sat din Câmpia Transilvaniei (azi jud. Bistrița-Năsăud) se atestă fonetismul *păpuși* „păpuci”: *l-au încălțat cu nșnyuu de her*. În acest exemplu, ca și în exemplele precedente, avem notată, în mod neîndoios, rostirea semiocclusivei *ĉ* ca *ș*, într-o regiune în care și astăzi există fenomenul.

3. Tot în cronică lui Neculce întâlnim două exemple care ne atestă, indirect, rostirea lui *ĉ* ca *ș* și *ĝ* ca *z*. Primul este cerbet „șerbet”, din următorul context: Și-i cinsti pașa cu cafê și cu cerbet, după cum este cinstea turcească (p. 146), o tipică formă hipercorectă. Cel de-al doilea este logit, ș-au fost dzicând lui Turculețu pentru ce i-au logit noaptea furiș (p. 108). Așa cum se menționează în ediția lui Iorgu Iordan, *logit* nu este decât o formă rezultată din *lovit* (care apare de două ori pe aceeași pagină), cu palatalizarea labio-dentalei *v*. Un stadiu *ĝ* de palatalizare a labio-dentalei *v* nu se cunoaște nu numai în graiurile din Moldova, dar nici în alte graiuri românești. Această variantă fonetică nu se poate explica decât într-un singur fel: tot ca o formă hipercorectă. Procesul este următorul: *lovit* > *ložit* (cf. *vin* > *zin* etc.), din care se creează forma hipercorectă *logit*, după modelul *fuzi* > *fuĝi*, prin adaptarea formei dialectale la fonetismul literar. Așadar, din echivalențele *v* = *z*, *ĝ* = *z* s-a ajuns la *v* = *ĝ*, putându-se explica astfel substituția lui *v* cu *ĝ*. Această formă hipercorectă presupune existența pronunțării *z* pentru *ĝ*.

Ceea ce este sigur, bazându-ne pe exemplele din documentele moldovenești din secolul al XV-lea și secolul al XVI-lea, este începutul alterării africatelor prepalatale în această perioadă, însă generalizarea acestui fenomen pe tot teritoriul graiurilor moldovenești cu siguranță nu se produsese. De altfel, nici astăzi nu întâlnim o pronunțare cu africtele fricatizate pe întreg teritoriul lingvistic al subdialectului moldovean.

Procesul fonetic prin care se poate explica fenomenul mai sus discutat este următorul: *ĉ* (*tz*) și *ĝ* (*dz*), consoane fiind, au o articulație închisă, la nivelul prepalatului se produce o ocluziune, care, treptat, dar rapid, se transformă în constricțiune, în același loc al tubului fonator. Aceste consoane sunt definite astfel de Alexandru Rosetti: „Semiocclusivele nu sunt un sunet simplu, dar nici două sunete, ci o

¹³ Neculce, Ion, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Text stabilit, glosar, indice și studiu introductiv de Iorgu Iordan, Ediția a II-a, revăzută, [București], 1959, apud Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 84.

reuniune de două sunete, articulate fiecare mai slab decât fiecare sunet izolat: ocluziunea primului element, în *tš* (*č*), de exemplu, nu e completă, iar al doilea element e format cu explozia primului. Așadar, elementul ocluziv e urmat de un element spirant.”¹⁴ Fiind între două vocale (sau chiar și numai urmate sau precedate de o vocală), care, cum se știe, sunt sunete cu articulație deschisă, *č* (*tš*) și *ǰ* (*dž*) își deschid articulația sub influența acestora, devenind sunete cu articulație deschisă. Așadar, din cele două articulații care alcătuiesc semioclușivele *č* (*tš*) și *ǰ* (*dž*), n-a rămas decât articulația constrictivă, adică *š* și *ž*.¹⁵

Studiind acest fenomen și în dialectele italiene, prin analogie, Iorgu Iordan¹⁶ presupune că acesta ar fi avut loc la început numai în poziție intervocalică, în graiurile moldovenești, și că apoi, s-a generalizat.

În pronunția actuală a graiurilor de tip moldovean (ca și în cele de tip bănățean), africcatele *č* și *ǰ* se întâlnesc [nealterate] în corpul sonor al unor cuvinte noi intrate în aceste graiuri din limba literară, fiind ori neologisme propriu-zise, ori cuvinte ale limbii comune, resimțite ca neologisme.

O altă caracteristică a subdialectului moldovean ar fi evoluția africcatei *ǰ*, provenită din /i/ inițial urmat de /o, u/ (accentuați și neaccentuați), din /g/ – urmat de /iu/ și din /d/ urmat de /e, i/, urmați de /o, u/. Astfel, africcata *ǰ* nu a suferit aceleași transformări ca în celelalte subdialecte, rămânând la pronunțarea reconstituită din timpul limbii române comune. Pronunțându-se ca atare, netrecută la fricativa *j*, africcata *ǰ* demonstrează caracterul de arie conservatoare al subdialectului moldovenesc. Astfel, în subdialectul moldovenesc latinescul *jocum* evoluează la *ǰoc*, *jurare* la *ǰura* etc.

Consoana africată dentală surdă *č* se menține ca atare pe teritoriul subdialectului moldovenesc, cum, de altfel, se menține pe întregul teritoriu lingvistic românesc. În subdialectul moldovenesc această consoană apare atât cu o pronunție moale, cât și cu o pronunție dură, în acest caz alterând timbrul vocalelor următoare. Astfel, după [*t*] pronunțat dur, [*e*] și [*i*] se velarizează trecând la [*ǎ*], respectiv la [*î*], iar diftongul [*ea*] se reduce la [*a*].

Textele din secolul al XVI-lea¹⁷ prezintă următoarea situație în cazul pronunțării africcatei dentale [*č*]: *înțelesu* (Suceava, 1595, 1^r/11), *necurațiilor* (Galați, 1570-1571, 19/6-7), *nepoșilor* (Suceava, 1593, 5), care atestă pronunțarea moale, ușor palatalizată a lui [*č*], dar și: *țara* (*Moldovița, 1592, 1^r/10), *țrgan*, *țrganць*, *țganci* (Suceava, 1593, 2,3,4,8). Este de remarcat faptul că, din toate aceste exemple, singurul

¹⁴ Rosetti, Alexandru, Lăzăroiu, Aurelian, *Introducere în fonetică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 76-77.

¹⁵ V. Romulus Todoran, *op. cit.*, p. 89.

¹⁶ Iordan, Iorgu, *Graiul putnean*, în “Ethnos”, I, 1941, republicat în *Scrieri alese*, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 233.

¹⁷ V. Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 164.

cuvânt care-l menține pe [t] dur, nu numai în subdialectul moldovenesc, dar și în întreaga Dacoromanie, precum și în limba literară, este *țară*.¹⁸

Ca și în cazul celorlalte caracteristici prezentate, subdialectul moldovenesc își dovedește încă o dată caracterul conservator prin păstrarea nealterată a africcatei dentale sonore [d]. Acest sunet nu se păstrează totuși pe întreg teritoriul moldovenesc, fricatizarea lui la [z], mai ales în graiurile din sud, fiind explicată prin influența graiurilor muntenesti, dar mai ales prin influența limbii literare. Astfel, de obicei, [d] apare notat în variație (alternativ) cu [z], el fiind atestat de NALR mai ales în județele Suceava și Botoșani.¹⁹

Deși Florica Dimitrescu consideră că „niciodată nu vom întâlni un cuvânt de altă origine decât latina care să cuprindă sunetul *dz*, acesta constituind un fel de indicator al originii sale latine,²⁰ în subdialectul moldovenesc acest sunet se întâlnește și în cuvinte de substrat precum: *dăr*, *brîndă*, *mădări* etc.

În textele vechi fonetismul [d] apare notat încă din secolul al XV-lea: *Budzē* (1495; Bogdan, DSM, II, 55), *Ordzea* (1497; D. Bogdan, Glosar, 182) etc.

În textele din secolul al XVI-lea apare, de asemenea, după cum este și normal, pronunția alternativă a celor două sunete, [d] și [z]. Astfel, atestările lui [d] sunt următoarele: *amiadzbdzi* (*Mold. C. 1593, 1^r/16), *audzit* (Drăgușeni – Pildești, 1592, 12/17) etc.²¹

Pe baza exemplurilor prezentate, se poate constata că [d] apare notat curent în aproape toate documentele, iar exemplele cu [z], deși net minoritare, nu sunt totuși rare. Într-un document cum este cel scris în Galați în 1570-1571 apar numai exemple cu [z], iar unul dintre ele (ca și alte particularități de limbă) pare a ne arăta că scribul era moldovean, nu muntean. Deci, în graiurile moldovenești de sud [d] nu evoluase la [z].

Trecerea lui [d] la [z] în Moldova nu e foarte veche. În acest sens se pot consulta exemplele de după 1600 extrase din DIR, XVII, A.

După cum se remarcă, în privința tratamentului africatelor subdialectul moldovenesc reprezintă una dintre ariile lingvistice cele mai conservatoare de pe întreg teritoriul românesc. Astfel, în vorbirea locuitorilor Moldovei se întâlnesc arăt pronunțările arhaice ale africatelor [g̃] și [d], precum și fricatizarea africatelor [ç] și [g̃] (numai când acesta din urmă evoluează direct dintr-un [g] latinesc urmat de [e] sau [i]).

¹⁸ Ibid..

¹⁹ *Tratat de dialectologie românească*, p. 215.

²⁰ Dimitrescu, Florica, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p. 12.

²¹ V. I. Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 187-188.

LISTĂ DE ABREVIERI

ALR: *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALR I), vol. I-II de Sever Pop; partea a II-a (ALR II), vol. I și supliment de Emil Petrovici. Cluj, 1938 (I₁); Sibiu, Leipzig 1942 (I₂), Sibiu, Leipzig, 1940, (II₁), Sibiu, Leipzig 1942, (II₁ supliment).

ALRM: *Micul Atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I de Sever Pop, Cluj, 1938; partea I (ALRM I), vol. II de Sever Pop, Sibiu, Leipzig, 1942, partea a II-a (ALRM II), vol. I de Emil Petrovici, Sibiu, Leipzig, 1940.

ALM: *Atlante linguistico mediterranea*, sub conducerea lui Gianfranco Folena, Venezia, f.a.

NALR (Mold./Buc.): *Noul atlas lingvistic român pe regiuni, Moldova și Bucovina*. Date despre localități și informatori, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, București, 1987.

Bogdan, DSM: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, ed. I Bogdan, I-II, București, 1913.

DIR: *Documente privind istoria României*, Ed. Academiei RPR, București, 1951 ș.u. (A. Moldova; B. Țara Românească, pagina și numărul de ordine al textului).

BIBLIOGRAFIE

*** *Tratat de dialectologie românească*, coordonator dr. Valeriu Rusu, Craiova, Scrisul Românesc, 1984.

Dimitrescu, Florica, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973.

Gheție, Ion, Mareș, Alexandru, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1974.

Iordan, Iorgu, *Graiul putnean*, în „Ethnos”, I, 1941, republicat în *Scrieri alese*, București, Editura Academiei RSR, 1968.

Petrovici, Emil, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului Lingvistic Român*, în LR, III, 1954, nr. 5.

Rosetti, Alexandru, Lăzăroiu, Aurelian, *Introducere în fonetică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.

Todoran, Romulus, *Contribuții de dialectologie română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.